

SLOBODNO VREME I PODELJENI ČOVEK

Daleko od toga da postane pretpostavka čovekove samorealizacije, društveno potrebni rad — koji se shvata kao tegobna i beskonačna aktivnost koju je teško izdržati — doprinosi da se zainteresovanost za spontanu aktivnost i tvoraštvo prenese na vreme posle nametnutog rada. Već je zapaženo da su reakcije na takav karakter rada sadržane u pojednostavljenoj tendenciji da se umanju važnost prozaičnog proizvodnog procesa, a istakne značaj slobodnog vremena i potrošnje. Očigledno, ovde se zaboravlja da se proizvodnja, koja treba da podmiri materijalne potrebe, ne može smatrati jedinim motivom za rad i da *čovekovo stvaralaštvo ostaje bitna manifestacija njegove suštine*. Tu kao da se gubi iz vida da će nestvaralački karakter rada stvoriti objektivne i subjektivne uslove da čovek bude otuđen i izvan proizvodnje, u svim aspektima njegovog življenja. Pošto ne može da izrazi svoju ličnost u bezličnoj aktivnosti otuđenog rada koja mu je strana, čovek traži slobodu u svemu što mu izgleda kao „apsolutna suprotnost” obaveznom radu. Međutim, njegovo prihvatanje slobodnog vremena kao kompenzacije za dehumanizovanu oblast proizvodnje ne znači samo zatvaranje „paklenog kruga”, već i uporno ponavljanje i vraćanje zapravo tamo odakle se prividno pobešlo. Oblast otuđenog rada, lišena stvaralačkog samopotvrđivanja, u velikoj meri determiniše i sferu slobodnog vremena i udara joj pečat svoje neautentičnosti. Ne postoji spasonosna autonomija sfere slobodnog vremena, a i kad bi postojala, ona bi bila nedovoljna za ostvarivanje čovekove celovitosti. Opustošenost u sferi rada ugrozila je čoveka kao subjekta i

---

ozbiljno potkopala smisao njegove egzistencije. Spontanost ili robotizam, kreativnost ili rutinski život, otuđena potrošnja ili puni duhovni razvitak istovremeno su alternative savremene civilizacije i čoveka slobodnog vremena.

Sam osećaj da se sfera slobodnog vremena menja pre nego što je jasno nagovestila nove puteve i raskršća, stvara posebne teškoće u prepoznavanju mogućeg reda u svetu haosa. Očevidno je da naša generacija proživljava „neljudsku eksploziju”: društvo se menja za tri godine kao za trideset godina na početku ovoga veka, više nego za tri veka u vremenu pre Njutna, i više od tri hiljade godina nego u kameno doba. Ova neverovatna promena sigurno se nigde ne oseća tako dramatično kao u domenu slobodnog vremena. U naše vreme ta okolnost nije beznačajna — ona može postati duhovni izazov da se pronikne u sveukupnost preobražaja savremenog društva, ali i prokletstvo onih opasnosti koje zatvaraju horizont. Dakle, takvih opasnosti ima napretek. Ako se to ne shvati, nema ništa od obnavljanja humanizma.

Međutim, nezavisno od krize novonastalih odnosa, dramatičan uspon nauke i tehnike postaje sve bitniji činilac razvitka proizvodnih snaga i celokupnog društvenog progressa. Taj razvitak omogućio je visokocivilizovanim društvima da raspolazu viškom vremena potpuno odvojenim od proizvodnog procesa. Mogućnosti za skraćivanje društveno potrebnog vremena u zavisnosti od naučno-tehnološke revolucije i zadovoljenja istorijski uslovljenog nivoa egzistencije ostvaruju nov i dinamičan proces koji se, istorijski posmatrano, nalazi u početnom stadijumu. Slobodno vreme se javlja kao društveni fenomen koji se oglašava istovremeno i kao spas i kao prokletstvo. Otuda veoma uverljivo deluju predviđanja da će najveći problem kraja našeg veka biti adekvatno korišćenje slobodnog vremena. Danas, više nego ikada ranije, postaje jasno zašto je Didro taj deo vremena smatrao najvažnijim segmentom čovekovog života.

Slobodno vreme, veli Marks, pretvara onoga ko njime raspolaze u drukčijeg subjekta. To je vreme u kome bi čovek maksimalno trebalo da pripada sebi i drugima na način prave uzajamnosti. Nastalo na samim osnovama unutrašnje sklonosti ličnosti, slobodno vreme je prostor čovekovog samoprepoznavanja i sazrevanja. U tom vremenu bi trebalo da nađu punu saglasnost čovekova unutrašnja potreba i njegov slobodan izbor. Dakle, za ovo vreme odlučujuće je ne ono što su nametnute obaveze, ne ono što se mora, već ono što se hoće i što se može.

Izvesna „zakonomernost” odnosa radno vreme — slobodno vreme očevidna je, ali nije uočljiv

porast „količine” slobodnog vremena, naročito sa stanovišta njegove moći da oblikuje novi stil života. Poljski teoretičar Danecki pokazuje da teza o sistematskom porastu slobodnog vremena — proporcionalno s tehničkim napretkom — spada u svojevrsnu dogmu sociologije slobodnog vremena. On argumentovano dovodi u pitanje veoma rašireno gledište da zajedno s tehničkim napretkom nastupa *svuda i uvek* automatski porast slobodnog vremena. Danecki je takođe u pravu kad tvrdi da je osnov cele teorijske konstrukcije o odnosu rada i slobodnog vremena nastao iz svojevrsne shematičnosti koja polazi od pretpostavke o rascepu između rada i slobodnog vremena kao „dveju principijelno i međusobno suprotnih ravni ljudskog života”. On skreće pažnju na brz porast specifičnih potreba koje su, uglavnom, posledica intenzifikacije i rutinizacije industrijskog rada. Dve vrste potreba: *regeneracijske* potrebe i potrebe *prestiza*, u novonastalim industrijskim uslovima, dobijaju veoma značajno mesto. Danecki pokazuje da veći radni napor u proizvodnom procesu zahteva veću regeneraciju vitalnih snaga. Iscrpljujući proizvodni život prate veće potrebe u oblasti odmora. Što se proizvodni proces više oseća kao spoljna prisila, što je više u vodama otuđenog rada, to je veća i dopunska potreba za raznim vidovima olakšanja i rasonode. Tako se, po Daneckom, pored tradicionalnih, pojavljuju i nove potrebe i novi troškovi. Za čoveka iscrpljenog radom koji mu ne pričinjava zadovoljstvo, aktivnošću koja ga maksimalno zamara i mrcvari, kutak za odmor ostaje „apsolutno nepohodan” uslov za regeneraciju istrošenih snaga. Pored toga, i sam godišnji odmor je njegova proizvodna potreba, koja ga skupo košta. U porodičnim „budžetima” udeo izdataka za razne oblike zabave neprekidno raste, a radnici se ne mogu odreći raznovrsnih vidova rasonode posle bezličnog i monotonog rada. Raščlanjujući drugu grupu potreba koje imaju karakter *prestiza*, Danecki pokazuje da stari princip održanja *prestiza* „neradnih klasa” danas postaje legitimacija društvene vrednosti i za znatan deo radnih ljudi. Pošto čovek u svojoj proizvodno-radnoj i profesionalnoj praksi nije u stanju da potvrdi svoju sposobnost, veštinu i vrednost, onda mu ostaje da satisfakciju životnog uspeha traži na drugoj strani. Dopunski rad u funkciji forsirane potrošnje drastično smanjuje slobodno vreme i njegovo smisljeno korišćenje. Trka za „modernošću” stvari — čije je posedovanje merilo društvenog *prestiza* i životnog uspeha u istoj meri u kojoj to prestaju da budu lični rezultati u radu — postaje glavna kočnica realnog povećanja slobodnog vremena (Jan Danecki, *Jednošć podzielonogo czasu*, „Książka i wiedza”, Warszawa, 1970). Masovna industrijska proizvodnja rađa potrebu za potrošnjom radi potrošnje. Stihija

„kapital-odnosa”, koju prate mehanizmi reklame, nameće pretežno potrebe materijalne potrošnje, umesto totalnih ljudskih potreba. Pritisak tih mehanizama stvara potrebe posedovanja i prisvajanja roba masovne industrijske proizvodnje, a potiskuje potrebe duhovno razvijene ličnosti. Sistem vrednosti koji je determinisan stvarnošću takvih odnosa dovodi do vrlo ozbiljnih praktičnih posledica koje se sastoje, između ostalog, i u tome da logika posedovanja upotrebnih vrednosti potčinjava i stavlja u drugi plan sve druge vrednosti. Izrazit tempo materijalne proizvodnje nije učinio složenom i nezvesnom samo proizvodnju, već i potrošnju, koja je, promenom odnosa između ove dve veoma zavisne i uslovljene „veliĉine”, trebalo da ublaži jednoliĉnost i sivilo industrijskog rada. Problem je, meĉutim, mnogo složeniji nego što je u poĉetku izgledalo, jer je postalo jasno da se sve više komplikuje smisao ĉovekove egzistencije i njegovog angaĉovanja ukoliko više postaje potrošaĉ u carstvu kapitalizirane i manipulativne potrošnje. Postulati sfere potrošnje uspostavili su takav mehanizam koji je izvan domašaja neposrednog uticaja pojedinca i njegovog iskustva, izvan njegovih autentiĉnih potreba. Pasivizam i bespomoĉnost javljaju se kao prirodan izraz poloĉaja ĉoveka koji je lišen duhovnih podsticaja, ideala i moralnih vrednosti.

Prouĉavajući odnose između uloge rada, vrste zanimanja i naĉina ĉivota, Harold L. Wilensky (*Wilensky, Travail, carrieres et integration sociale*, „Revue internationale des sciences sociales”, No 4/1960) pokazuje da svaki aspekt ponašanja ostaje do izvesne mere pod uticajem uslova rada i zanimanja. Više od toga, sami naĉini ponašanja stvaraju *koherentne zajednice*, a to znaĉi i razliĉite stilove upotrebe slobodnog vremena. Wilensky pokazuje da se opservacije koje je Engels formulisao o engleskim radnicima, na žalost, još uvek mogu primeniti na izvesne radniĉke grupe, na mnoge nekvalifikovane nadniĉare koji su optereĉeni teškim i prljavim poslovima, koji se smatraju degradirajućim, pa ĉak i na one nekvalifikovane radnike koji su uključeni u lanĉani sistem starog modela. Dakle, ovi radnici moraju savladati mnoge prepreke da bi se uzdigli u društvenoj hijerarhiji do onog nivoa koji bi im omogućio da u domenu potrošnje i slobodnog vremena mogu ravnopravno participirati. Wilensky kod ovih *nefavorizovanih radnika* identifikuje dva glavna tipa reakcije: a) *Povlaĉenje u sebe*, — koje omogućava veoma malo veza sa primarnom grupom i gotovo nikakav kontakt sa sekundarnim grupama, izuzev na profesionalnom planu. Apatija, nezainteresovanost za svoj rad i ĉivot prate ovo povlaĉenje. Stav pasivnog posmatraĉa vodi ih tome da slobodno vreme provode u dremanju,

jelu i piću. U takvom stanju, ista jedinka može oscilirati između ekstremne apatije i grozničave uznemirenosti. b) *Povlačenje u porodicu i porodično ognjište* — jedinka se posvećuje uskom krugu porodice, rođaka i prijatelja. Svoj inferiorni društveni status i psihološku nesigurnost ona pokušava da nadoknadi u porodičnoj sredini, koju doživljava i kao vid bekstva i kao spas od otuđenja u proizvodnom procesu i šire, u samoj društvenoj zajednici.

Težnja za porodičnim ognjištem i individualno-porodičnom promocijom izvan punijeg društvenog angažovanja i „društvene integracije“, kao i odsustvo kritičkog stava prema sredstvima masovnog komuniciranja i vrednostima kulture — javljaju se često kao svojevrсна smetnja aktivnom životu i smislenom korišćenju slobodnog vremena. Sve su to, u stvari, prepreke ravnopravnom i aktivnom participiranju u domenu kulture. Ako su ove opaske dobro nagovestile istinu, onda ideje o kumulativnom karakteru kulturnog siromaštva nisu puke konstrukcije. Pažljivom analizom može se utvrditi dijalektička uslovljenost deformacije ljudskih potreba deformacijom same čovekove egzistencije, načinom njegove materijalne proizvodnje i njegovim društvenim položajem.

Da bi se ceo proces stvaranja ljudskih potreba oslobodio funkcionalističke statičnosti, koja je slepa i za nove vrednosti i za nove potrebe, za sve ono što predstoji, — nastojanja da se ostvari smisleni život moraju se pomeriti od otuđenih i konzumno-tehničkih moći društva ka raznovrsnom stvaralaštvu i stvaralačkoj praksi. Pri svemu tome ne bi se smelo izgubiti iz vida da je jedna od suštinskih potreba baš to da se imaju autentične potrebe. Međutim, sve dok ne budu prisutne u čovekovom vlastitom ostvarenju, dok ih ne bude osećao kao element svoje samorealizacije, ne može biti ni govora o autentičnim potrebama. Danas se razlike u ekonomskom nivou egzistencije i razlike u obrazovanju zaista pojavljuju kao „strateške“ smetnje za adekvatno zadovoljavanje ljudskih potreba. Doista, društveno „defavorizovani“ slojevi nemaju mogućnosti za slobodnu inicijativu u izboru kulturnih aktivnosti i kulturnih vrednosti u onoj meri u kojoj to imaju oni društveni slojevi koji su oslobođeni briga oko osnovnih egzistencijalnih problema. Za one koji nisu dospeli u fazu zrelosti za intenzivnu kulturnu komunikaciju napori i demokratski nadahnuta politika često ostaju uzaludan posao, jer se kultura ne može aktivno primati samo spolja a da se pri tom ne oživotvori i pokrenu čovekove potrebe kao njegova unutrašnja nužnost.

Nema sumnje, slobodno vreme samo po sebi pruža velike mogućnosti za stvaralački razvitak

ličnosti, ali te mogućnosti, za sada, nisu iskorišćene. Mnogobrojni „defekti” kulturne dinamike slobodnog vremena u velikoj meri su već očigledni, počev od procesa prisvajanja kulturnih ostvarenja do razvijanja sposobnosti za stvaralačku delatnost. I doista, dok se glavni sadržaj čovekove egzistencije bude tražio jedino u slobodnom vremenu, a ne u svim aspektima njegovog života i rada, situacija se ne može bitnije promeniti. Vrednost radnog vremena ne može biti suprotna slobodnom vremenu ako želimo da se ostvare i same vrednosti slobodnog vremena. Otuda je i razumljivo što Marks naglašava da je zaštita radnog vremena, odnosno rada, jednaka povećanju slobodnog vremena, to jest vremena za potpun razvoj jedinke, koja sama po sebi kao „ogromna proizvodna snaga deluje obrnuto na proizvodnu snagu rada”. Verovanje sociologa da je usavršavanje organizacionih formi odmora i razonode put za likvidaciju čovekove otuđenosti u samom slobodnom vremenu, nije prihvatljivo. Razume se da jedna inventivna i maštovita organizacija zabave u slobodnom vremenu može da bude uspeo trenutak zaborava savremenog čoveka i izazov za njegove spontane reakcije i jedan vid samorealizacije, ali bi bilo iluzorno verovati da bi ti sadržaji slobodnog vremena mogli eliminisati „opustošenost” u samoj njegovoj ličnosti.

Zbog svega toga neophodno su potrebni odgovori na pitanja koja se tiču odnosa proizvodnje prema potrošnji, tim pre što je, izgleda, prihvatljiva teza onih teoretičara koji ističu da je i sama potrošnja u velikoj meri komplikovala društvene odnose i zamaglila smisao života. „U stvari — piše Dejvid Risman — mi smo brzo shvatili da je dezintegracija rada stavila na dokolicu suviše ogroman teret da bi mu se ona uspešno suprotstavila; sama dokolica ne može da spase rad, nema u tome uspeha, i za većinu ljudi može da bude sadržajna samo kad je sadržajan rad, tako da je verovatnije da one osobine koje smo tražili u dokolici nađemo samo onda kad društvena i politička akcija budu bile bitku na dva fronta. Na frontovima rada i dokolice.” Potpuna humanizacija rada je pretpostavka za likvidaciju suprotnosti između radnog i slobodnog vremena, uslov da se ostvari jedinstveno i celovito čovekovo vreme, koje bi mu vratilo pokretačku i stvaralačku snagu u svim aspektima njegovog života, u njegovoj celokupnoj životnoj praksi.

Proizvodni proces kao otuđena praksa rada, kao svrsishodna delatnost koja je prisilno i spolja nametnuta, ne može postati prostor za stvaranje, samopotvrđivanje i samorazvitak. Ako bi svet rada postao i ljudski svet u kome bi se najpotpunije potvrdili principi slobode i stva-

ralaštva, tada bi se rad javio u saglasju sa ljudskim potencijama kao viša delatnost i slobodna igra čovekove kreativnosti koja bi iskazala, potvrdila i konstituisala čovekovu specifičnost i individualne vrednosti. Humanistička koncepcija rada mora se predstaviti kao praksa stvaralačkog rada koja može oscilirati na širokom planu od samociljne delatnosti do vrednosti kojima se prevazilazi i priroda i društvena stvarnost. U svakom slučaju, rad koji bude prožimao celokupno čovekovo biće naći će se na najboljem putu da omogući razvitak čovekovih sposobnosti i njegove stvaralačke personalnosti. Najposle, proizvodni proces kao praksa oslobođenog rada odvijao bi se u radnom vremenu koje više za svoju suprotnost ne bi imalo slobodno vreme.

